

3.2 ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СХИЛЬНОСТІ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА РОЗВИТКОМ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ. ПРОГРАМА З РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ТАКИХ ОСІБ (Бантишева О. О.)

Кризові явища сучасного суспільства зумовлюють підвищення рівня віктимної поведінки людей і особливо осіб юнацького віку як комплексної властивості особистості, яка виявляється в установці на низьку самооцінку та негативному ставленні до себе аж до відчуття власної неповноцінності; підвищеному почутті тривожності, хворобливому ставленні до критики; труднощах при подоланні тиску оточуючих, переживанні власних емоцій; установці на власну безпорадність, схильність брати на себе відповідальність за почуття та стани іншої людини, що зумовлюють підвищену готовність до засвоєння віктимних стереотипів та патернів поведінки.

Схильність до віктимної поведінки в юнацькому віці зумовлено такими специфічними особливостями юнацького віку як певна внутрішня кризовість, зміст якої пов'язаний з процесами як професійного, так і особистісного самовизначення; відкриття й рефлексування свого внутрішнього світу; граничність та невизначеність соціального стану юнацтва; протиріччя, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю та ін.

Прояви віктимності є проблемою для юнака, оскільки його психіка є ще недостатньо зрілою для самостійного подолання такого виду труднощів. Невміння адекватно оцінити свій стан, «соціальна сліпота», що пов'язані з відсутністю життєвого досвіду, можуть привести юнака до орієнтації на «легке життя» за принципом «отримай від життя все», юнацького радикалізму тощо (Т. Склярова та ін.), неадекватної самооцінки (Л. Співак та ін.), високого рівня тривожності та агресивності, емоційно-вольової нестійкості та, відповідно, готовності стати «жертвою» (О. Дьяченко та ін.).

В свою чергу розвинений емоційний інтелект може нівелювати певні прояви віктимності. Адже відомо, що емоційний інтелект є тією сполучною ланкою, що допомагає осмислити міжособистісні взаємини на основі розуміння емоцій та почуттів суб'єктів взаємодії, вибудовувати лінію поведінки в потрібному річищі, що, в

свою чергу, призводить до максимально комфортного співіснування в соціумі та допомагає домагатися поставлених цілей під час конструктивної взаємодії з іншими людьми (Р. Бар-Он, Д. Гоулман, С. Дерев'янка, Д. Карузо, Н. Коврига, Л. Колісник, Д. Люсін, Дж. Мейер, Е. Носенко, О. Саннікова, П. Селовой та ін.).

Емоційний інтелект осіб юнацького віку визначається нами як особистісне утворення, що забезпечує значне розширення кола чинників, здатних викликати емоційний відгук; емоційну забарвленість особистісно-значущих відносин юнаків і юнок (морально-етичних почуттів, потреби в дружбі й любові), підвищення їх самоконтролю та саморегуляції.

У розділі теоретично обґрунтовано взаємозв'язок емоційного інтелекту та схильності особистості до віктимної поведінки. Показано, що високий рівень емоційного інтелекту сприяє більш високій адаптивності та ефективності у спілкуванні та діяльності, контролю психічних станів, душевній гармонії, зменшує ризик формування схильності до віктимної поведінки. Виокремлено чинники, що зумовлюють психологічні особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки: соціально-психологічні (особливості взаємовідносин у сім'ї; досвід спілкування з батьками, педагогами, однолітками, у тому числі, у неформальних молодіжних об'єднаннях; сугестивність, почуття самотності тощо), індивідуально-психологічні (риски характеру особистості: тривожність, пасивність, нерішучість; властивості темпераменту: слабкість нервової системи, надмірна чутливість та ін., негативне самоставлення та занижена самооцінка; тип гендерної ідентичності) та психофізіологічні (інвалідність) тощо.

Емпірично виявлено високий, середній та низький рівні схильності до віктимної поведінки. Охарактеризовано особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від: 1) статі (юнаки більш схильні до агресивної, саморуйнівної, гіперсоціальної віктимної поведінки та до реалізованої віктимності, а юнки – до залежної та безпорадної); 2) місця народження (особи юнацького віку, які народжені в місті, більш схильні до агресивної віктимної поведінки, у селі – до гіперсоціальної); 3) складу, порядку народження і статі дітей у сім'ї (особи юнацького віку, які народжені у неповній сім'ї, більш схильні до агресивної, саморуйнівної та некритичної поведінки, особливо юнаки; особи, які були народжені першими, менш схильні до реалізованої віктимності; натомість,

більш схильні – ті, хто мають різну стать із сиблінгами); 4) освіти батьків (особи юнацького віку, в яких батьки мають вищу освіти, більш схильні до залежної та безпорадної віктимної поведінки); 5) майбутньої професійної діяльності досліджуваних юнаків (найвищі показники схильності до різних видів віктимної поведінки виявлені у майбутніх психологів, а найменші – у майбутніх юристів).

Визначено психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки. Виявлено, що емоційний інтелект пов'язаний не з схильністю до віктимної поведінки загалом, а лише з окремими її різновидами, зокрема, зі схильністю до агресивної поведінки, саморуїнної, гіперсоціальної, залежної й безпорадної поведінки та некритичної поведінки тощо.

При цьому низьким рівнем емоційного інтелекту характеризуються особи, схильні до: 1) агресивної поведінки (особливо за шкалою «управління своїми емоціями»); 2) гіперсоціальної поведінки (особливо за шкалами «емоційної обізнаності» і «емпатії»); 3) залежної і безпорадної поведінки (особливо за шкалами, «управління своїми емоціями», «самотивації» та «здатності до розпізнавання емоцій інших людей»). Натомість у схильних до саморуїнної та некритичної поведінки виявлено високі показники емоційного інтелекту, особливо за шкалами «емоційна обізнаність» та «здатність до розпізнавання емоцій інших людей». Щодо реалізованої віктимної поведінки, йдеться про низький рівень емоційного інтелекту водночас із доволі високим рівнем розвитку емпатії осіб юнацького віку.

Низькі показники емоційного інтелекту у переважній кількості осіб юнацького віку з віктимною поведінкою зумовили пошук шляхів його розвитку. Теоретичним обґрунтуванням програми розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки виступили положення про новоутворення юнацького віку в емоційній сфері, пов'язані із зростанням її керованості та контрольованості, зменшенням вмісту афективних реакцій; можливість розвитку емоційного інтелекту за відносно стислий час завдяки використанню активних групових психологічних методів навчання.

Ефективність авторської психологічної програми розвитку емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки, проявилась у розширенні їх уявлень про емоційний інтелект і його роль у власній життєдіяльності; виробленні умінь управління

власними емоціями; розуміння емоцій інших людей, зниженню схильності до віктимної поведінки тощо.

Розроблено методичні рекомендації для практичних психологів щодо розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки, з урахуванням виявлених психологічних особливостей.

3.2.1 Теоретичний аналіз емоційного інтелекту та його проявів в осіб юнацького віку

В останній час як у зарубіжній, так і вітчизняній психології спостерігається зростання інтересу до вивчення емоційного інтелекту як конструкта, що забезпечує можливість будувати міжособистісні взаємини на основі розуміння як власних емоцій і почуттів, так й оточуючих людей (Д. Гоулман [33]; Дж. Мейєр [90]; П. Селовеї [88] та ін.). Сучасні психологічні дослідження розглядають різні аспекти емоційного інтелекту: проблеми вимірювання та застосування на практиці (Л. Колісник [47; 48] Д. Люсін [57] та ін.), взаємозв'язок із лідерством (Л. Аверченко [2], І. Андрєєва [3] та ін.), роль у професійній діяльності (В. Кутєєва [51], Г. Юліна [51]) та ін.

Перша і найбільш відома модель емоційного інтелекту була розроблена П. Селовеєм та Дж. Мейєром у 1990 р. Ними ж був уведений у психологію термін «емоційний інтелект». Вчені визначили його як «ментальну здатність відстежувати власні та чужі почуття й емоції, розрізняти їх та використовувати цю інформацію для того, щоб спрямовувати своє мислення та дії» [33].

Передумови їх концепції були закладені в роботах Р. Торндайка [15] про «соціальний інтелект»; працях Д. Векслера [33], де виокремлено інтелектуальні та неінтелектуальні компоненти психіки (афективні, особистісні та соціальні); Г. Гарднера [30] про множинний (внутрішньоособистісний та міжособистісний) інтелект, Р. Бар-Он [3] про емоційну культуру особистості тощо.

На теперішній час не існує однозначного трактування емоційного інтелекту. Ряд дослідників розглядає його як підструктуру соціального інтелекту [29; 59] або підструктуру інтелекту загалом як багатоаспектного конструкту [73; 74]. Однак існує й інша точка зору: емоційний інтелект розглядається як більш широке поняття, а соціальний інтелект – як один із його аспектів [7, с. 7–11; 8, с. 31–35].

Так, Дж. Мейер відносить емоційний інтелект разом із соціальним до так званих «гарячих», оперативних видів інтелекту, які оперують соціальною, практичною, особистісною та емоційною інформацією; а емоційний інтелект розглядається як частина міжособистісного інтелекту» (цит. за [9]).

У своїй моделі емоційного інтелекту Дж. Мейер і П. Селовей визначають його як групу ментальних здібностей, що сприяють усвідомленню та розумінню власних емоцій та емоцій оточуючих [33]. Вони виокремлюють чотири складові, які мають рівнево-ієрархічний характер і послідовно розвиваються в онтогенезі: 1) сприйняття, оцінку та вираження (ідентифікацію) емоцій; 2) використання емоцій для підвищення ефективності мислення й діяльності; 3) розуміння й аналіз емоцій; 4) свідоме управління емоціями для особистісного зростання й оптимізації міжособистісних стосунків.

Отже, емоційний інтелект є тією сполучною ланкою, що допомагає осмислити міжособистісні взаємини на основі розуміння емоцій та почуттів суб'єктів взаємодії, вибудовувати лінію поведінки в потрібному річищі, що, в свою чергу, призводить до максимально комфортного співіснування в соціумі та допомагає домагатися поставлених цілей під час конструктивної взаємодії з іншими людьми [19, с. 26].

Емоційний інтелект, за Д. Гоулманом, являє собою сукупність чинників, які дозволяють відчувати, мотивувати себе, регулювати настрої, контролювати імпульсивні прояви, утримуватися від фрустрації і таким чином досягати успіху в повсякденному житті; в інший спосіб проявити свій інтелект. Дослідник називає емоційний інтелект основною інтуїцією і цитує Аристотеля: «гніватися на того, хто на це заслуговує, причому до відомих меж, у належний час, з належною метою і належним чином – це є рідкісне емоційне вміння» [34, с. 37].

На думку американського психолога Н. Холла емоційний інтелект – це спроможність розуміти відмінності між позитивними і негативними емоціями і навіть між різними позитивними емоціями, що допомагає налагоджувати конструктивний діалог і взаємини [33; 34]. Складовими емоційного інтелекту він називає: емоційну обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивацію, емпатію, здатність до розпізнавання емоцій інших людей тощо.

Ізраїльський психолог Р. Бар-Он, стверджує, що емоційний інтелект – це «сукупність емоційних, особистих та соціальних здібностей, які впливають на загальну здатність ефективно справлятися з вимогами та тиском навколишнього середовища» (цит. за [65]). Він виокремлює п'ять його складових: 1) пізнання себе, усвідомлення власних емоцій і пов'язані з цим упевненість у собі, самоповага, самоактуалізація, незалежність); 2) навички міжособистісного спілкування на основі емпатії та соціальної відповідальності; 3) здатність до адаптації, гнучкість реагування, конструктивне розв'язання проблем; 4) управління стресовими ситуаціями, контроль за імпульсивністю, стійкість до стресу; 5) переважаючий позитивний настрій, щастя, оптимізм [23].

Інші науковці (Д. Люсін [57], Е. Носенко [64], О. Яковлева [86] та ін.) стверджують, що емоційний інтелект – це форма виявлення позитивного ставлення людини: 1) до світу (оцінювання його як такого, в якому людина може здійснювати успішну життєдіяльність); 2) до інших людей (що заслуговують на доброзичливе ставлення); 3) до себе (здатність самостійно визначати цілі власної життєдіяльності, активно їх здійснювати та бути гідним самоповаги). Це забезпечує здатність взаємодіяти з внутрішнім світом своїх почуттів і бажань, до розуміння своїх та чужих емоцій та до управління ними.

При цьому здатність до розуміння емоцій означає: 1) людина може розпізнати емоцію, тобто встановити сам факт наявності емоційного переживання у себе або у іншої людини; 2) може ідентифікувати емоцію, тобто встановити, яку саме емоцію відчуває вона сама або інша людина, і знайти для неї словесне вираження; 3) розуміє причини, що викликали цю емоцію, і наслідки, до яких вона приведе. Здатність до управління емоціями означає: 1) людина може контролювати інтенсивність емоцій, зменшуючи надмірно сильні емоції; 2) може контролювати зовнішнє вираження емоцій; 3) може за необхідності довільно викликати певну емоцію тощо [57].

Узагальнюючи дані, можна припустити, що індивіди з високим рівнем емоційного інтелекту характеризуються вираженими здібностями до розуміння емоцій (власних та інших людей), прояву емоцій та управлінням емоційною сферою, що зумовлює більш високу адаптивність та ефективність у спілкуванні та діяльності [12, с. 25–30;].

Як наслідок, в особи з розвиненим емоційним інтелектом з'являється внутрішня гармонія та висока стресостійкість, здатність будувати та підтримувати відносини, конструктивна позиція при вирішенні конфліктів тощо. Розвиваються навички переконання та впливу на інших, здатність ефективно працювати у команді та керувати нею, незалежність від чужої похвали, здатність протистояти маніпуляціям.

У зв'язку з цим П. Селовеї та Дж. Мейєр зазначають, що людина, яка підвищує рівень свого емоційного інтелекту, підвищує рівень життя, роблячи його більш комфортним, спілкування з іншими людьми більш продуктивним, а досягнення своїх цілей більш реальним.

У контексті нашої теми принципового значення набуває питання чинників розвитку емоційного інтелекту. За результатами теоретичного аналізу літератури можна виокремити *біологічні* (рівень емоційного інтелекту батьків; спадкові задатки емоційної здатності; властивості темпераменту) та *соціальні* (ступінь розвитку самосвідомості, самоставлення та самооцінки; рівень освіти батьків та сімейного доходу; емоційно благополучні відносини між батьками; гендерні особливості виховання та ін.) чинники, що впливають на загальний рівень розвитку емоційного інтелекту [3; 14, с. 11; 15, с. 63–71; 23; 33 та ін.].

Так, щодо *рівня емоційного інтелекту батьків* – дослідження Д. Гуастелло та С. Дж. Гуастелло виявили кореляцію між рівнем емоційного інтелекту дітей та їх матерями, між рівнем емоційного інтелекту дітей та їх батьками кореляція була відсутня. Можливо, це можна пояснити тим, що мати, як правило, проводить з дитиною більше часу ніж батько [6, с. 282–285].

Емоційна здатність характеризує ступінь успішності адаптації емоційного відгуку на стимул відповідно до обставин. Для осіб із високорозвиненою емоційною здатністю є характерним гарне поєднання задоволення особистих потреб із суспільними інтересами. Слабо розвинена є частково спадковою та передбачає незрілі й неопрацьовані почуття [7, с. 7–11].

Властивості темпераменту можна віднести до вроджених задатків емоційної сприйнятливості, а емоційність разом із активністю є базовим параметром темпераменту, який забезпечує когнітивний аналіз емоційної інформації, що надходить з довкілля [28].

Щодо *соціально-психологічних чинників* важливе значення відіграють емоційні реакції *найближчого оточення* на дії дитини,

які є орієнтирами для *самосвідомості, самоставлення та розвитку самооцінки*. Основи реалістичного сприйняття себе та самоприйняття закладаються на ранніх стадіях онтогенезу, визначаючись початковим прийняттям дитини з боку батьків [50]. У зв'язку з цим А. Бандура зазначає [10], що процеси самооцінки та саморегуляції лежать в основі впевненості у своїй емоційній компетентності (тобто, в основі уявлень людини про те, чи може вона розуміти емоції, керувати ними та міжособистісними взаємодіями). Даний конструкт залежить від образу Я [75], що формується в ході соціального навчання.

Результати теоретичного аналізу літератури також свідчать, що рівень емоційного інтелекту може бути пов'язаний із *рівнем освіти батьків та сімейного доходу*: чим вище ці показники, тим вищим є у юнаків рівень емоційного інтелекту [7, с. 7–11]. Пояснюючи цей факт, Д. Гоулман [33] припускає, що досягнення батьками кар'єрних і матеріальних успіхів є наслідком високого рівня емоційного інтелекту; при цьому відповідні задатки можуть успадковуватися їх дітьми. Водночас, ймовірно, що люди з більш високим рівнем освіти можуть віддавати більше часу самопізнанню та саморозвитку, при цьому їх діти розвиваються в більш емоційно та інтелектуально збагаченому середовищі, ніж нащадки неосвічених.

Створення оптимальних умов для емоційного розвитку дитини залежить від рівня *емоційного благополуччя у взаєминах між батьками*, того, наскільки вони задоволені сімейним життям [9; 20; 77]. Емоційний клімат у сім'ї є важливий для особи будь-якого віку, особливо – юнака, котрий знаходиться у пошуку себе. У сім'ях, де батьки обговорюють з дітьми різні емоційні стани, діти більш успішно адаптуються до емоційних проявів інших людей [41; 54].

Як наслідок, у юнака може виникнути «синтонність» (інстинктивне співзвуччя з оточенням), коли він мимоволі переживає емоції, що збігаються з емоціями інших людей, з якими перебуває у контакті [40]. Результати досліджень свідчать про те, що становленню синтонності перешкоджає, по-перше, гіперопіка та переоцінка дитини батьками. В умовах постійної турботи батьків, їх надмірної любові у дитини немає необхідності прагнути до встановлення емоційного контакту з дорослими, внаслідок чого механізми, що дозволяють це зробити, не формуються. По-друге, розвиток синтонності блокується, якщо дитина, яка потенційно здатна до встановлення емоційного контакту, позбавляється

можливості його встановлення через байдужість або ворожість оточення. Асинтонність ускладнює процес вираження емоцій людини та її розуміння партнерів по спілкуванню [7, с. 7–11].

Позначаються на рівні емоційного інтелекту й *гендерні особливості виховання*. Андроґінність, як чинник емоційного інтелекту, може формуватися в результаті певної стратегії виховання в сім'ї, за якої в дівчаток заохочуються самоконтроль та витримка, в той час як прояви співпереживання та ніжних почуттів у хлопчиків не зустрічають засудження у дорослих [3].

Психолог Є. Ільїн вказував, що у чоловіків та жінок різне вираження певних емоцій: те, що «пристойно» для жінок (плакати, сентиментальничати), «непристойно» для чоловіків, та навпаки, те, що «пристойно» для чоловіків (гнів, агресія), «непристойно» для жінок [42, с. 106]. Це пояснюється різними підходами до виховання. Згідно К. Юнга, у чоловіка в процесі виховання почуття придушуються, у той час як у дівчаток – домінують [85].

Але заборона на емоції веде до їх витіснення зі свідомості; у свою чергу, неможливість психологічного опрацювання емоцій сприяє емоційним негараздам. У сучасному суспільстві постійно зростає число людей, які страждають неврозами. З особливою силою та виразністю емоційні проблеми проявляються у людей зі зниженим рівнем самоконтролю. Вийшовши з-під контролю свідомості, емоції перешкоджають здійсненню намірів, порушують міжособистісні стосунки, не дозволяють належним чином виконувати службові та сімейні обов'язки, ускладнюють відпочинок і погіршують здоров'я [25, с. 20].

Крім того, результати останніх широкомасштабних досліджень свідчать про зв'язок емоційного інтелекту з фізичним і психологічним здоров'ям особистості [3; 5, с. 12–13; 16, с. 12–15; 33; та ін.].

Щодо специфіки емоційного інтелекту в юнацькому віці слід зазначити, що цей вік називають «серцевиною розвитку емоційного інтелекту», оскільки емоційний інтелект зростає саме в юнацькому віці [3, с. 51]. Таким чином, розвиток емоційного інтелекту набуває в юнацькому віці особливої значущості, пов'язаної з новою якістю життя юнака, його самооцінкою, усвідомленням власної індивідуальності та прагненням до побудови конструктивних взаємин з оточуючими у річищі морально-етичних почуттів, властивих даному віку.

Можна констатувати, що особистість з розвиненим рівнем емоційного інтелекту здатна адекватно розпізнавати, виражати та

контролювати емоції і тим самими, гармонійно інтегруватись в систему людських взаємин. У разі низького емоційного інтелекту йдеться про нездатність правильно розуміти як власні емоції, так і інших людей і, як наслідок, неможливість побудувати конструктивні стосунки з оточуючими, що, в свою чергу, спричинює девіації поведінки, однією з яких є схильність особистості до віктимної поведінки.

3.2.2 Взаємозв'язок схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки та їх емоційного інтелекту

Юнацький вік – це період життя між підлітковим віком і дорослістю. Але іноді ці грані доволі хиткі. «У схемі вікової періодизації онтогенезу, прийнятої фахівцями з проблем вікової морфології, фізіології та біохімії, юнацький вік був визначений як 17-21 рік – для юнаків і 16-20 років – для дівчат» [40]. Психологи розходяться у визначенні вікових меж юності. У західній психології переважає традиція об'єднання підліткового віку та юності в єдиний віковий період, так званий «період дорослішання», змістом якого є перехід від дитинства до дорослості, а кордони можуть сягати від 12-14 до 25 років.

У вітчизняній науці прийнято розглядати юнацький вік як самостійний період розвитку людини, її особистості та індивідуальності. У юнацькому віці в основному завершується фізичний розвиток організму, закінчується статеве дозрівання, сповільнюється темп росту тіла, наростає м'язова сила й працездатність, завершується формування і функціональний розвиток тканин й органів [36; 40]. Але разом із тим юнацький вік – це певна внутрішня кризовість, зміст якої пов'язаний із процесами як професійного, так і особистісного самовизначення (центральне новоутворення юності), рефлексії, способів самореалізації в соціальному просторі. Найважливіший психологічний процес юнацького віку – становлення самосвідомості і, зокрема, стійкого образу «Я», відкриття свого внутрішнього світу [13, с. 132-136].

Процес знаходження ідентичності, що відбувається протягом юнацького віку, представлений змінами самосвідомості, а саме, когнітивної та емоційної її сторонами, системами саморегуляції особистості тощо [1; 78].

Саме тому юнацький вік інколи називають групою підвищеного ризику в контексті віктимізації через: внутрішні труднощі

перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів й завершуючи перебудовою Я-концепції; граничність та невизначеність соціального стану юнацтва; протиріччя, що зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю, що засновані на дотриманні зовнішніх норм і слухняності перед дорослими, вже не діють, а дорослі способи, які передбачають свідому дисципліну й самоконтроль, ще не склалися або не зміцніли [70; 76; 81 та ін.].

Як зазначає І. Кон [49], у цьому віці гостро проявляються, акцентуються деякі властивості характеру. Такі акцентуації, не будучи самі по собі патологічними, проте підвищують можливість психічних травм і відхилень від норми поведінки. Загострення такої типологічної властивості юнака, як гіпертимність, нерідко робить його нерозбірливим у виборі знайомств, спонукає вплутуватися в ризиковані авантюри й сумнівні заходи.

Саме тому, як нам уявляється, доцільно говорити про психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки, зумовлені рядом *соціально-психологічних* (особливості взаємовідносин у сім'ї; досвід спілкування з батьками, педагогами, однолітками, у тому числі, у неформальних молодіжних об'єднаннях; маніпулятивні техніки впливу ЗМІ; сугестивність, почуття самотності), *індивідуально-психологічних* (певні риси характеру особистості: тривожність, пасивність, нерішучість; властивості темпераменту: слабкість нервової системи, надмірна чутливість, негативне самоставлення та занижена самооцінка; тип гендерної ідентичності) та *психофізіологічних* (інвалідність) чинників. Слід підкреслити, що виокремлені чинники, як це було показано раніше, певною мірою обумовлюють становлення емоційного інтелекту в осіб юнацького віку і, отже, позначаються як на формуванні (чи попередженні) схильності до віктимної поведінки, так і на емоційному інтелекті (його розвитку чи стагнації), зумовлюючи особливості останнього.

Серед *соціально-психологічних чинників* схильності до віктимної поведінки особистості, що можуть позначитися на показниках емоційного інтелекту осіб юнацького віку слід указати на *особливості взаємовідносин у сім'ї, і, зокрема, досвід спілкування дитини з батьками*. На успішність соціалізації можуть вплинути: несприятливий тип сімейного виховання; порушення сімейної комунікації за наявності стратегій образливої поведінки по

відношенню до дитини; емоційна депривація з боку батьків, їх алкоголізація, наркотизація, асоціальна поведінка, відсутність одного з батьків [17, с. 7-12].

Неадекватний тип сімейного виховання може призвести до внутрішньо особистісного конфлікту, пов'язаного з переживанням ряду негативних почуттів – тривоги, відчуття провини, самотності [22, с. 61], з яким особистість не в змозі упоратися. Так, за Г. Салліваном дитина має «потребу в ніжності» [80], задоволення якої дає їй відчуття спокою і навпаки – відсутність ніжності, незадоволення цієї потреби – формує відчуття тривоги, переживання, пов'язане з уявною або реальною загрозою власній безпеці.

На важливість стосунків у сім'ї вказує й Дж. Боулбі у своїй «теорії прив'язаності» [39], згідно з якою прив'язаність у перші 3-4 роки життя після народження грає ключову роль для психологічного розвитку й подальшого функціонування в дитинстві, отрочстві та зрілому віці. Дитина, яка не отримала в досталь любові, тепла, турботи, стає «особистістю, що позбавлена любові». Окрім того, діти що відчувають нестачу в інтеракціях з дорослими людьми, можуть так і не почати повноцінно розвиватися і, відповідно, з часом перетворитися на юнаків, які мають певні комплекси, труднощі у спілкуванні.

Унаслідок відсутності любові [82], дитина переживає «корінну тривогу», невпевненість у собі, характеризується боязким ставленням до оточуючих. Саме відсутність теплих емоційних стосунків з батьками [31], впливає в подальшому на виникнення залежностей різного роду та антисоціальної поведінки. Більше того, на думку окремих дослідників [31; 68 та ін.], позитивний погляд на себе залежить від усвідомленого бажання батьків мати дитину і складається ще в пренатальний період: «мене люблять та чекають» – ця формула, записана в підсвідомості, й визначає подальший розвиток.

Стосовно *образливої поведінки та тоталітарних установок членів сім'ї*, як чинника віктимізації дитини, що негативно позначається й на емоційному інтелекті, слід указати на роботи В. Кагана [43], в яких дослідник, зокрема, зазначає: виховуючи в дитині головну «чесноту» – слухняність, дорослий, не володіючи здатністю до повноцінного емоційного спілкування з дитиною та вибором адекватних засобів самовираження – формує у дітей «скалічену емоційність», провокує поведінку протесту. Протест виводить дитину на дорогу непослуху, якби підсвідомо бажаючи підтримати у своїй уяві образ поганої дитини, основного носія зла, з

яким неодмінно повинні боротися. Чим може обернутися така боротьба згодом, здогадатися не складно: дитина може замкнутися, а потім почати шукати порозуміння та тепло на стороні, у сумнівних зв'язках та випадкових знайомствах, у різного роду неформальних молодіжних об'єднаннях (НМО) зі специфічною неформальною субкультурою [56].

Слід зазначити, що *неформальна молодіжна субкультура* набуває для юнаків особливого значення і потребує спеціального розгляду в контексті віктимізації. Великий тлумачний соціологічний словник [35] роз'яснює що субкультура – це система переконань, цінностей і норм, які поділяються і активно використовуються явною меншістю людей у рамках певної культури.

Психолог і публіцист Л. Радзіховський [69, с. 182-184] визначає НМО як соціально-психологічне явище, що являє собою спробу адаптації молодих людей до тих проблем, з якими вони стикаються при входженні в самостійне життя в сучасних конкретно-історичних умовах. Часто в таких групах «шукають себе» саме особи юнацького віку. Та чи інша субкультура може здатися юнакові «рятувальним колом», який подарує йому опору. Як наслідок, цінності тих субкультур, у межах яких пропагують віктимну поведінку, привласнюються юнаком, визначаючи подальше життя.

Важливого значення для віктимізації особистості й становлення емоційного інтелекту набуває *досвід дитини, який вона отримує в освітньому середовищі школи, у спілкуванні з учителями та однолітками*. Починаючи ходити у перший клас, дитина отримує певний стрес. Незвичне середовище, прагнення зайняти нове соціальне положення, здобути повагу вчителів та товаришів по школі діє на учня неоднозначно, формуючи негативний або позитивний досвід перебування у шкільному колективі та певні риси характеру [21; 26]. Хтось почувається комфортно з першого дня та легко йде на контакт з іншими дітьми та вчителями, а хтось – скуто та незручно. В останньому випадку можуть сформуватися агресивність або залежність, гіперсоціальність або безпорадність, які, фактично, є різними гранями віктимної поведінки.

У школі відбувається стандартизація умов життя дитини [63], в результаті може виявитися безліч відхилень у поведінці: гіперзбудливість, гіпердинаміка, чи, навпаки, виражена загальмованість. Ці відхилення стають фундаментом дитячих страхів, знижують волюву активність, викликають пригнічений

стан, позначаючись на емоційному інтелекті. У цій ситуації вкрай важлива позиція вчителя, його поведінка, ставлення до усіх учнів у цілому і до кожного окремо, а також те, як він згуртовує клас, вчить дітей дружити та поважати один одного.

Про роль педагогічного такту та особистість педагога у формуванні особистості учня писав ще І. Синиця: [72], трактуючи педагогічний такт як професійну якість учителя, за допомогою якого він в кожному конкретному випадку застосовує найбільш ефективний спосіб виховного впливу. Це, на думку, вченого, можливо за наявності таких рис у структурі особистості педагога, як спостережливість, тобто вміння заглянути у внутрішній світ своїх вихованців та знайти підхід; уважність, вміння не тільки говорити, а слухати та чути; віра в здатності учнів; неупередженість; витримка та самовладання тощо.

У силу недостатньої психолого-педагогічної компетентності, емоційного вигорання чи професійних деформацій особистості, окремі вчителі власними руками «ліплять» емоційно нестійких дітей, так званих «важких», які нерідко стають жертвами шкільного колективу, класу в якому навчаються. Згодом це може увімкнути неусвідомлене самопрограмування за формулою «я поганий – отже, я поганий», коли в того, хто був у дитинстві жертвою, виробляються певні зразки поведінки [22, с. 29]. Таким чином одного разу увімкнений механізм самознищення може на все життя сформувати в людині патерн жертви.

Серед соціальних чинників формування схильності до віктимної поведінки, дотичних до емоційного інтелекту, слід також указати на *сугестивність* або навіюваність як підвищену піддатливість по відношенню до спонукань, що спровоковані іншими людьми, некритичну готовність підкорятися, схильність «заражатися» чужими настроями та переймати звички. Сугестивність підвищується в молодшому шкільному віці, досягаючи максимуму в 10 років [24]. Ураховуючи, що це той вік, коли саме сім'я та педагоги здійснюють вагомий вплив на особистість дитини, роблячи, зокрема, її більш або менш сугестивною, можна зробити припущення, що риси, які були сформовані у молодшому шкільному віці, накладають відбиток на усе подальше життя.

Потужним соціально-психологічним чинником віктимізації можуть виступити *засоби масової інформації*, які часто називають ефективним інститутом маніпуляції [44]. Оксфордський словник

англійської мови трактує маніпуляцію як «управління або вплив на кого-небудь, часто нечесним шляхом, так, що ті, на кого йде вплив, цього не усвідомлюють» [87].

Як наголошує Г. Шиллер «для досягнення успіху маніпуляція повинна залишатися непомітною. Успіх маніпуляції гарантований, коли маніпульований вірить, що все відбувається природно. Отже, для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, в якій її присутність не буде відчуватися» [84, с. 73].

Таким чином, маніпуляція – це спосіб панування шляхом впливу на людей через програмування поведінки. Це вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється потай і ставить своїм завданням зміну думок, спонукань і цілей. Часто для цього використовують певні технології, тому захист від маніпуляції, яка використовується у ЗМІ – справа непроста. Телебачення та Інтернет формують громадську думку, у результаті важко визначити, чия це думка – ваша або нав'язана.

Серед найбільш дієвих інструментів маніпуляції вчені виокремлюють: фабрикацію фактів; великий психоз; маніпулятивну семантику; спрощення та стереотипізацію; твердження та повторення; сенсаційність [44; 61; 62 та ін.].

Усі ці інструменти маніпулювання можуть позначатися на особах юнацького віку, коли, з одного боку, психіка частково сформувалася, але може піддаватися великому впливу. У результаті маніпуляційних впливів з боку ЗМІ людина може стати веденою, такою, якою досить легко управляти, і, як наслідок, набуту схильність до віктимної поведінки» [18, с. 77].

Серед *індивідуально-психологічних чинників схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки*, що можуть зумовити психологічні особливості їх емоційного інтелекту, йдеться насамперед про особливості темпераменту та певні риси характеру, які за певних умов виступають своєрідним каталізатором розвитку такої поведінки.

Як відомо, *темперамент* являє собою сукупність властивостей нервової діяльності, що інтегруються та зумовлюють ряд психічних особливостей індивіда: швидкість та інтенсивність психічних процесів, психічну активність, м'язово-моторну експресивність; переважну підпорядкованість поведінки зовнішнім враженням (екстраверсія) чи внутрішньому світу людини, її почуттям, уявленням (інтроверсія); пластичність, адаптованість до зовнішніх умов, що змінюються,

рухливість стереотипів, їх гнучкість або ригідність; чутливість, сензитивність, сприйнятливність, емоційну збудливість, силу емоцій, їх стійкість. Зрозуміло, що сам по собі темперамент не є детермінантою віктимності особистості, але залежно від соціального середовища, звичок людини, виду діяльності, ступеня конфліктності – темперамент може виявитися чинником, що сприяє або перешкоджає віктимізації особистості [18, с. 69-80].

Так, зокрема, припускають, що людина, яка має яскраво виражений меланхолійний темперамент, підвищений рівень тривожності, для якої майже кожне явище життя стає гальмівним агентом скоріш стане жертвою оточення та обставин, ніж сангвінік, який є емоційно стійким, відрізняється легкою пристосованістю до мінливих умов життя, підвищеною контактністю з оточуючими, товариськістю [37; 54]. А от підвищена збудливість холерика, за несприятливих умов, може стати основою запальності та агресивності [38; 53], спровокувати схильність до агресивної віктимної поведінки.

Щодо *характеру* слід відзначити, що по відношенню до рівня норми поведінки він може бути: нормативним, збалансованим, тобто відповідати адекватними реакціями на різні дії; акцентуйованим, з надмірними проявами окремих рис; психопатичним, коли деякі риси проявляються на рівні патології.

У контексті емоційних особливостей інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки, на наш погляд, особливу роль відіграють такі риси характеру, як тривожність, пасивність, нерішучість. Так, зокрема, як відзначала М. Лісіна [55], висока *тривожність* формується за постійного невдоволення з боку батьків, що провокує в дитини страх зробити щось неправильно. Той же результат досягається в ситуації, коли дитина навчається досить успішно, але батьки очікують більшого та пред'являють завищені, нереальні вимоги.

Можливість позбавлення тривожності юнак може побачити в алкоголі, цигарках або наркотиках. Тут важливу роль відіграють прагнення до експериментування, виражена *потреба в нових враженнях*, властиві юнацькому віку та, особливо, норми юнацької субкультури, в якій вживання алкоголю або паління традиційно вважається однією з ознак мужності та дорослості [49].

Те саме можна зауважити щодо наркотизації. Юнак хоче експериментувати, до того ж може побоюватися стати ізгоєм у групі

однолітків. Тому важливо розвивати ті емоційні, інтелектуальні та вольові риси характеру дитини, які попереджають виникнення тих чи інших девіацій – цілеспрямованість, принциповість, рішучість тощо [18, с. 69-80].

Не менш важливим є *розвиток Я-концепції, що зумовлює позитивне ставлення до себе й адекватну самооцінку* [75] як важливі чинники попередження схильності до віктимної поведінки.

За результатами теоретичного аналізу літератури виявлено, що певні *типи гендерної ідентичності* також можуть виступати в якості чинника формування схильності до віктимної поведінки. Зокрема, андрогінність вважається передумовою розвитку самоконтролю та витримки, кращої адаптації в соціумі [3, с. 51], тому особи з таким типом гендерної ідентичності ймовірно найменш схильні до віктимної поведінки. Натомість, особи з типом гендерної ідентичності, який не відповідає загальноприйнятим гендерним стереотипам (чоловіки – маскулінний тип, жінки – фемінінний), можуть відчувати прагнення ствердитися в обраній статево-рольовій поведінці і, тим самим, спровокувати ставлення до себе, як до жертви.

Чинником схильності до віктимної поведінки може виступати *інвалідність*. Енциклопедичний словник медичних термінів визначає інвалідність як «постійну або тривалу, повну або часткову втрату працездатності, а інваліда – як особу, що назавжди або на тривалий час втратила працездатність (частково або повністю) в результаті хвороби або травми» (цит. за [66]). У силу своєї фізичної або психічної уразливості людина вимагає особливого захисту від всякого роду посягань.

Високий рівень емоційного інтелекту дає можливість самостійно визначати цілі власної життєдіяльності та активно їх здійснювати, у той час як віктимна поведінка виявляється в установці на власну безпорадність; емоційний інтелект допомагає регулювати свій настрій – віктимна поведінка передбачає підвищене почуття тривожності та хворобливе ставлення до критики; емоційний інтелект – це здатність бачити, розуміти та керувати власними емоціями, емоціями інших людей та навіть цілих груп осіб, віктимна поведінка зумовлює труднощі при подоланні тиску оточуючих, переживанні власних емоцій та має схильність брати на себе відповідальність за почуття та стани іншої людини [12, с. 25–30].

Для повноцінного розвитку особистості в юнацькому віці надзвичайно важливе значення має товарицькість – спілкування з однолітками [49; 52 та ін.]. Таке спілкування можна розглядати специфічний вид емоційного контакту, який забезпечує відчуття благополуччя та стійкості, солідарності та взаємодопомоги і саме тому полегшує процес формування особистісної суверенності та соціально-психологічної адаптації до світу дорослих. У процесі такого спілкування, емоційного контакту юнаки навчаються відстоювати свої права, усвідомлювати обов'язки, співставляти особисті інтереси з суспільними.

Окремі дослідники (І. Ветрова [27], Д. Гоулман [34]) пов'язують емоційний інтелект із лідерством й успіхом, пояснюючи це тим, що, по-перше, розвиток емоційного інтелекту дозволяє позбутися багатьох страхів і сумнівів, почати діяти та спілкуватися з людьми для досягнення своїх цілей; по-друге, емоційний інтелект дозволяє розуміти мотиви інших людей, знаходити потрібних людей та ефективно взаємодіяти з ними. Науковець А. Четверик-Бурчак [83] відзначає, що емоційний інтелект впливає на успішність життєдіяльності особистості. Рух до будь-якої мети змушує людину зіткнутися віч-на-віч з безліччю страхів та сумнівів. Ймовірно, йдеться про те, що людина з низьким рівнем емоційного інтелекту, швидше за все, зверне в бік під їх натиском, набуваючи, зокрема, схильність до віктимної поведінки.

Припущення про зв'язок емоційного інтелекту зі схильністю до віктимної поведінки опосередковано підтверджують результати досліджень, в яких встановлено, що недостатність емоційного інтелекту корелює з проблемною поведінкою, такою, як агресія та вживання наркотиків [45; 90]; з високим рівнем особистісної тривожності у підлітків [5, с. 12-13]; з інтернет-залежністю [71]. Та, навпаки, високий рівень емоційного інтелекту корелює з організаторськими здібностями [4; 79]; зі стресозахисною та адаптивною функціями [46]; опором негативному афективному впливу [89]; самомотивацією [32; 71]; зі здатністю об'єктивно розпізнавати загрозу в різних ситуаціях і збільшувати потенціал протистояння різного роду небезпекам, іншими словами, високий рівень емоційного інтелекту знижує рівень віктимності [60, с. 191-201] тощо.

Таким чином, можна припустити, що емоційний інтелект в осіб, схильних до віктимної поведінки, має певні психологічні особливості, зокрема, йдеться про недостатній рівень розвитку в

таких осіб окремих складових емоційного інтелекту та його в цілому. Ці особливості зумовлені рядом чинників, що позначаються як на формуванні схильності до віктимної поведінки, так і на показниках емоційного інтелекту. Дане припущення потребує перевірки в емпіричному дослідженні.

3.2.3 Методика та організація дослідження психологічних особливостей емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки

Дослідження багатьох зарубіжних і вітчизняних психологів (І. Андреева, Л. Божович, І. Ветрова, Л. Виготський, Д. Ельконін, Е. Еріксон, П. Селовей, Ю. Фролов та ін.) свідчать про те, що питання утвердження себе в соціумі є дуже важливим для осіб юнацького віку. Щоб відповідати вимогам сучасного соціуму щодо загального рівня інтелектуального та емоційного розвитку молодих людей, їх комунікативної компетентності та своєму внутрішньому світовідчуттю, на якому позначаються перепади настрою та рефлексування, властиві даному віку [27, с. 271-274]; необхідність професійного та особистісного самовизначення, юнаки мусять розуміти та володіти певними емоційними навичками (сприйняття та розуміння власних емоцій та емоції оточуючих, саморегуляція, самомотивування, здатність справлятися, протистояти тиску навколишнього середовища та відчуттю безпорадності, вибудовувати та підтримувати просоціальні взаємовідносини, утримуватися від фрустрації, свідомо спрямовувати емоції в когнітивні процеси тощо) – все те, що різні вчені визначають як емоційний інтелект.

На нашу думку, ці важливі навички можуть попередити схильність юнака до віктимної поведінки, зробити його існування більш ефективним, а взаємовідносини – продуктивнішими.

Таким чином, *мета емпіричного дослідження* полягала у перевірці припущення про взаємозв'язок між особливостями емоційного інтелекту та схильністю до віктимної поведінки осіб юнацького віку, а також обґрунтуванні, розробленні та апробації психологічної програми й методичних рекомендацій щодо розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки.

Для реалізації емпіричного дослідження було визначено комплекс методик, які дозволяють дослідити психологічні

особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки (табл. 1).

Таблиця 1

Методична база дослідження психологічних особливостей емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки

Показники	Методики
<ul style="list-style-type: none"> Схильність до віктимної поведінки Емоційний інтелект 	Методика О. Андроникової дослідження схильності до віктимної поведінки. Методика Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту.
Характеристики осіб юнацького віку	
<i>Гендерно-вікові</i> <ul style="list-style-type: none"> тип гендерної ідентичності; стать; вік. 	Методика «Маскулінність-фемінінність» (С. Бем); Аналіз документації
<i>Соціально-демографічні:</i> <ul style="list-style-type: none"> місце проживання 	Аналіз документації
<i>Професійні:</i> <ul style="list-style-type: none"> майбутній фах. 	Аналіз документації
Основні чинники, що зумовлюють психологічні особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки	
<i>соціально-психологічні:</i> <ul style="list-style-type: none"> почуття емоційного благополуччя й захищеності що пов'язані з кліматом у сім'ї; сугестивність; міжособистісна залежність; почуття самотності; 	Опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» Д. Олсон, Дж. Портнер та І. Лаві (адаптована М. Перре); Тест на міжособистісну залежність (методика Р. Гіршфільда, адаптація О. Макушиної); «Шкала сугестивності» (О. Елисеєв); «Методика суб'єктивного почуття самотності» (Д. Рассел, М. Фергюсон); Особистісний опитувальник Г. Айзенка ЕРІ; Тест СЖО (Д. Леонт'єв); Методика «Маскулінність-фемінінність» (С. Бем); «Шкала пошуку відчуттів» (М. Цукерман); Опитувальник самоствавлення (В. Столін, С. Пантілеєв).
<i>індивідуально-психологічні:</i> <ul style="list-style-type: none"> тип темпераменту; осмисленість життя; тип гендерної ідентичності; само ставлення 	

Вибірку досліджуваних склали 438 юнаків та юнок (студентів ВНЗ України) віком від 17 до 21 року. Спираючись на результати теоретичного аналізу літератури (Г. Гентінг [67]; Б. Мендельсон

[58]; К. Міядзава [58] та ін.) щодо гендерно-вікових і соціально-демографічних чинників схильності до віктимної поведінки, досліджуваних було розподілено на групи за:

- статтю: 1) юнаки (42,3%); 2) юнки (57,7%);
- майбутньою спеціальністю: 1) майбутні психологи (31,3%), 2) майбутні інженери (32,3%), 3) майбутні історики (18,4%), 4) майбутні юристи (18,0%);
- місцем народження; 1) місто (79,1%), 2) село (11,2%), 3) селище міського типу (9,7%);
- складом сім'ї: 1) повна (80,8%), 2) неповна (19,2%);
- наявністю сиблінгів: 1) так (66,2%); 2) ні (33,8%);
- статтю сиблінгів по відношенню до досліджуваного: 1) одна стать (36,7%); 2) різна стать (63,3%);
- порядком народження досліджуваного; 1) молодша дитина серед братів і сестер (40,7%), середня (9,3%); старша (50,0%);
- освітою батьків: мати 1) середня (28,6%), 2) вища (71,4%), батько 1) середня (39,6%), 2) вища (60,4%).

Статистично-математичне опрацювання даних здійснювалося за допомогою пошуку первинних статистик, кореляційного, дисперсійного та регресійного аналізів із використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 17.0).

У результаті дослідження визначено розподіл досліджуваних за рівнями схильності до віктимної поведінки (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за рівнями схильності до віктимної поведінки

Прояви віктимної поведінки	Рівні схильності, кількість досліджуваних у %		
	Низький	Середній	Високий
Агресивна віктимна	71,2	19,0	9,8
Саморуйнівна	45,0	25,8	29,2
Гіперсоціальна	11,8	87,3	0,9
Залежна та безпорадна	71,5	19,5	9,0
Некритична	51,0	32,2	16,8
Реалізована віктимність	22,5	75,6	1,9

За результатами емпіричного дослідження виявлено схильність до віктимної поведінки у значної кількості осіб юнацького віку. Високий рівень виявлено у понад третини, а середній – приблизно у половини досліджуваних юнаків і юнок. Лише кожний шостий з досліджуваних осіб юнацького віку характеризується низьким рівнем схильності до віктимної поведінки.

Особливо вираженими є схильність до саморуйнівної та некритичної поведінки, високий рівень яких виявлений у третини і шостої частини осіб юнацького віку. Дещо менше виражені схильність до агресивної віктимної й залежної та безпорадної поведінки високий рівень яких виявлений приблизно у десятої частини досліджуваних, а також до гіперсоціальної поведінки. Щодо останньої переважна більшість досліджуваних (три чверті) характеризуються середнім рівнем її вираження, тоді як високий її рівень практично відсутній.

Визначено гендерно-вікові (стать, вік), соціально-демографічні (місце та порядок народження, склад сім'ї, наявність і стать сиблінгів, освіта батьків тощо) та організаційно-професійні (спеціальність) особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки.

Щодо гендерно-вікових особливостей констатовано, по-перше, що в основному показники схильності до віктимної поведінки вище у когорті юнок і особливо юнаків, молодших за віком. Це можна пояснити складним сплетінням чинників соціальної напруженості й складних суспільно-політичних подій, властивих сьогоденню й перебуванням зазначених осіб на межі з підлітковим віком, для якого взагалі властиво випробування себе, в тому числі, у різних, небезпечних для життя ситуаціях. По-друге виявлено, що юнаки більш схильні до агресивної віктимної, саморуйнівної та гіперсоціальної поведінки, вище у них показники реалізованої віктимності, натомість як юнки більш схильні до залежної та безпорадної поведінки ($p < 0,05$, $p < 0,01$).

Щодо виду діяльності – найвищі показники схильності до різних видів віктимної поведінки виявлені у майбутніх психологів, найменша у майбутніх юристів. Загальний показник віктимної поведінки є найнижчим у майбутніх юристів порівняно з іншими досліджуваними.

Щодо соціально-демографічних особливостей виявлено, по-перше, статично значущі відмінності схильності до віктимної

поведінки осіб юнацького віку залежно від місця народження: показники схильності осіб юнацького віку до агресивної віктимної поведінки вище у тих досліджуваних, які народилися і проживають у місті, насамперед у юнок ($p < 0,05$). Натомість схильність до гіперсоціальної поведінки вище у тих осіб юнацького віку, які народилися і проживають у селі ($p < 0,01$).

По-друге, показано особливості схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від складу сім'ї: у неповній сім'ї така схильність вище ($p < 0,05$), насамперед у юнаків, особливо чітко зазначені тенденції проявляються у разі схильності до агресивної віктимної, саморуїнної та некритичної поведінки.

Щодо порядку народження (перша дитина, середня, молодша) виявлено (на рівні тенденції) дещо меншу схильність до віктимної поведінки осіб юнацького віку, які були народжені першими.

Установлено особливості схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від наявності та статі сиблінгів: більшу схильність до віктимної поведінки виявлено в тих досліджуваних, які мають сиблінгів, особливо відмінної від них статі.

Крім того, виявлено статистично значущі відмінності у схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від освіти батьків: у досліджуваних, чиї батьки мають вищу освіту, схильність до віктимної, насамперед до залежної та безпорадної поведінки вище.

Особливості та чинники емоційного інтелекту осіб юнацького віку вивчалися за допомогою методики Н. Холла, спрямованої на визначення досліджуваного феномену, а також авторської анкети, що була спрямована на виявлення гендерно-вікових та соціально-психологічних характеристик досліджуваних респондентів. Методика містить п'ять шкал, за якими виявляють як загальний рівень емоційного інтелекту, так і парціальні рівні: емоційна обізнаність; управління своїми емоціями; самомотивація; емпатія; здатність до розпізнавання емоцій інших людей.

Це дозволяє не лише виявити високий, середній або низький рівні емоційного інтелекту, але й описати його особливості.

Таблиця 3

Показники емоційного інтелекту осіб юнацького віку

Показники емоційного інтелекту	Бали, у середньому
Емоційна обізнаність	8,65
Управління своїми емоціями	1,18
Самотивація	7,20
Емпатія	8,83
Здатність до розпізнавання емоцій інших людей	7,95
Загальний показник	34,2

Як випливає з даних загальний показник емоційного інтелекту осіб юнацького віку складає в середньому 34,2 бали, тобто є доволі низьким. Щодо окремих показників, дещо вищими є прояви емпатії (8,83 бали) та емоційної обізнаності (8,65 бали), але й вони наближаються до нижньої границі середнього рівня.

Особливу тривогу викликає дуже низький показник «управління своїми емоціями» (1,18 бали у середньому), що свідчить про значні утруднення досліджуваних осіб юнацького віку в довільному керуванні власними емоціями.

Більш розгорнуте уявлення про вираження показників емоційного інтелекту осіб юнацького віку дають результати визначення парціальних рівнів (табл. 4). Ми бачимо, що переважна кількість респондентів характеризується низькими загальним й парціальними рівнями емоційного інтелекту.

Таблиця 4

Рівні емоційного інтелекту осіб юнацького віку

Показники	Рівні (кількість досліджуваних у %)		
	Низький	Середній	Високий
Емоційна обізнаність	42,2	47,6	10,2
Управління своїми емоціями	85,2	12,3	2,5
Самотивація	55,0	38,3	6,7
Емпатія	37,1	51,4	11,5
Здатність до розпізнавання емоцій інших людей	50,7	40,0	9,3
Емоційний інтелект	59,8	38,1	2,1

Отже за результатами емпіричного дослідження визначено, що загальний показник емоційного інтелекту осіб юнацького віку є доволі низьким. Це стосується і його парціальних складових, лише емпатія має найвищий показник (особливо це стосується юнок). Отже, одержані результати демонструють, що більшість осіб юнацького віку не вміють керувати своїми емоціями та спрямовувати їх у конструктивне русло (використовувати емоції для сприяння мисленню, розуміти та регулювати їх з метою особистісного зростання, свого психічного здоров'я, душевної гармонії та високої якості особистого життя).

На рівні емоційного інтелекту позначається вік: особи юнацького віку старші за віком, виявляють більшу здатність до управління власними емоціями (особливо це спостерігається у юнаків), також загальний показник емоційного інтелекту вище у юнаків ніж у юнок.

Установлено відмінності в парціальних показниках емоційного інтелекту досліджуваних залежно від обраної спеціальності: майбутні інженери, мають найнижчі показники за шкалою «управління своїми емоціями», майбутні історики та психологи характеризуються вищими показниками за шкалою «здатність до розпізнавання емоцій інших людей».

Вищий рівень емоційного інтелекту виявлено у випадку досліджуваних, які мають різну стать з сиблінгами. Вище рівень емоційного інтелекту у досліджуваних містян і жителів селища міського типу ніж жителів села. Від освіти батьків розвиток емоційного інтелекту осіб юнацького віку не залежить.

Визначено психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки. Виявлено в цілому недостатній рівень емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до агресивної, гіперсоціальної, реалізованої віктимної поведінки. Так, більшість осіб юнацького віку, які брали участь в емпіричному дослідженні, і виявили схильність до віктимної поведінки, не вміють керувати своїми емоціями та спрямовувати їх у конструктивне русло, емоційно не гнучкі, погано уявляють, що відчувають оточуючі їх люди і як з ними можна взаємодіяти.

За результатами дисперсійного аналізу встановлено: чим вище емоційний інтелект загалом та парціального показника «управління своїми емоціями» зокрема, тим нижче схильність до

агресивної віктимної поведінки. Низький рівень «емоційної обізнаності» та «емпатії» зумовлює схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки.

Установлено, що високий рівень емоційного інтелекту в цілому, а також «управління власними емоціями», «самотивації» і «розпізнавання емоцій інших людей» знижує схильність до залежної і безпорадної поведінки.

Разом з цим показник реалізованої віктимності зростає за високих показників емпатії, а схильність до гіперсоціальної поведінки – за високих показників самотивації та розпізнавання емоцій інших людей. Це актуалізує доцільність дослідження психологічних чинників віктимної поведінки в цілому.

За результатами кореляційно-регресійного аналізу за методом PLUM (порядкова регресія, функціональний зв'язок Коші) встановлено психологічні особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки, зумовлені рядом індивідуально-психологічних (тип темпераменту, тип гендерної ідентичності, потреба у нових враженнях, самооцінка і самоставлення, ступень управління власним життям) та соціально-психологічних (міжособистісна залежність, сугестивність, відчуття самотності, почуття емоційного благополуччя і захищеності, що пов'язані з кліматом у сім'ї) чинників.

Загалом, виявлені психологічні особливості емоційного інтелекту засвідчили доцільність розробки спеціальної психологічної програми розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, що сприятиме водночас зниженню їх схильності до віктимної поведінки.

Психологічна програма розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки «4Е», складалася із чотирьох модулів. Назва програми відображає наявність літери Е на початку назви модулів.

Програма реалізується у вигляді групового тренінгу загальною кількістю 45 годин, з яких – 30 годин групових занять, 15 годин самостійна робота, що передбачає виконання домашніх завдань. Заняття проводяться 1 раз на тиждень по 2-3 години кожне, перерва (10-15 хвилин).

Модуль 1 «Емоційна обізнаність» спрямований на розвиток здатності усвідомлювати і визнавати власні емоції та їх наслідки.

Модуль 2 «Емоції – мій головний інструмент. Керую собою» спрямований на розвиток емоційної гнучкості, вміння вибудовувати конструктивний діалог у напружених ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Модуль 3 «Емоції інших людей» спрямований на розвиток здатності розуміння емоцій людини при використанні нею різних каналів експресії: міміки, мови, вегетативної та рухової реакцій; правильно тлумачити ситуацію, інтуїтивно вловлювати те, чого хочуть і чого потребують інші люди, сприймати їх сильні і слабкі сторони.

Модуль 4 «Емпатія та/або міжособистісна залежність» змістовно спрямований на розмежування в свідомості розуміння емпатії як співпереживання іншому, проникнення в його стан і міжособистісної залежності, яка формується на основі страху самотності й некритичному підлаштовуванні під емоції інших, що може спричинити віктимну поведінку.

При розробленні психологічної програми використовувались як відомі та апробовані вправи з авторською модифікацією, так і спеціально розроблені авторські вправи, що враховують психологічну специфіку учасників групи і забезпечують розвиток тих показників емоційного інтелекту, які сприяють зниженню схильності до віктимної поведінки.

Відповідно психологічна програма розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки, містила як *активні групові методи роботи, так і терапевтичні: аналітичні групові вправи, дискусію, проєктивні та терапевтичні завдання та інші.*

У дослідженні взяли участь 48 осіб юнацького віку – студентів Національного авіаційного університету у м. Києві. З них 24 особи утворили експериментальну групу, що складалася з двох підгруп по 12 осіб, в якій було реалізовано авторську психологічну програму розвитку емоційного інтелекту, а інші 24 особи були включені до контрольної групи, в якій навчальний процес мав виключно традиційний характер.

Учасники експериментальної та контрольної груп не відрізнялися за рівнями емоційного інтелекту та схильності до віктимної поведінки, які до та після формувального експерименту оцінювались за тими самими показниками й методиками, що і на констатувальному етапі дослідження.

Аналіз результатів апробації психологічної програми розвитку емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки, довів її ефективність.

Так, за результатами порівняльного аналізу першого (до формувального експерименту) та другого (після формувального експерименту) зрізів зафіксовано статистично значущі позитивні зміни у рівнях розвитку емоційного інтелекту досліджуваних з експериментальної групи ($p < 0,05$), у той час, як у контрольній групі таких змін зафіксовано не було.

Якщо в експериментальній групі до формувального експерименту низький рівень емоційного інтелекту був виявлений у 58,3% досліджуваних, то після експерименту таких осіб залишилось 8,3%. Натомість кількість досліджуваних із середнім рівнем розвитку емоційного інтелекту збільшилась із 37,5% до 79,2%, а з високим – із 4,2% до 12,5% ($p < 0,01$).

Порівняльний аналіз результатів першого та другого зрізів, проведених в експериментальній та контрольній групах, показав, що в експериментальній групі спостерігається позитивна динаміка всіх складових емоційного інтелекту, в той час, як у контрольній групі такої динаміки практично не зафіксовано.

Спираючись на позитивні данні отримані після опробування програми «4Е», було розроблено методичні рекомендації для практичних психологів системи освіти щодо розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки, що сприятиме їх особистісному зростанню, побудові гармонійних міжособистісних відносин, дозволить знизити тривожність, хворобливе ставлення до критики, труднощі при подоланні тиску оточуючих тощо.

Висновки

Кризові явища сучасного суспільства зумовлюють підвищення рівня віктимної поведінки людей і особливо осіб юнацького віку як комплексної властивості особистості, яка виявляється в установці на низьку самооцінку та негативному ставленні до себе аж до відчуття власної неповноцінності; підвищеному почутті тривожності, хворобливому ставленні до критики; труднощах при подоланні тиску оточуючих, переживанні власних емоцій; установці на власну безпорадність, схильність брати на себе відповідальність за почуття та

стани іншої людини, що зумовлюють підвищену готовність до засвоєння віктимних стереотипів та патернів поведінки.

Схильність до віктимної поведінки в юнацькому віці зумовлено такими специфічними особливостями юнацького віку як певна внутрішня кризовість, зміст якої пов'язаний з процесами як професійного, так і особистісного самовизначення; відкриття й рефлексування свого внутрішнього світу; граничність та невизначеність соціального стану юнацтва; протиріччя, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю та ін.

В свою чергу розвинений емоційний інтелект сприяє тому, що особистість вміє мотивувати себе, регулювати настрій, контролювати імпульсивні прояви, утримуватися від фрустрації, досягати успіху в повсякденному житті.

Таким чином було теоретично обґрунтовано взаємозв'язок емоційного інтелекту та схильності особистості до віктимної поведінки. Показано, що високий рівень емоційного інтелекту сприяє більш високій адаптивності та ефективності у спілкуванні та діяльності, контролю психічних станів, душевній гармонії, зменшує ризик формування схильності до віктимної поведінки. Виокремлено чинники, що зумовлюють психологічні особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки: соціально-психологічні (особливості взаємовідносин у сім'ї; досвід спілкування з батьками, педагогами, однолітками, у тому числі, у неформальних молодіжних об'єднаннях; сугестивність, почуття самотності тощо), індивідуально-психологічні (риса характеру особистості: тривожність, пасивність, нерішучість; властивості темпераменту: слабкість нервової системи, надмірна чутливість та ін., негативне самоставлення та занижена самооцінка; тип гендерної ідентичності) та психофізіологічні (інвалідність) тощо.

Емпірично виявлено високий, середній та низький рівні схильності до віктимної поведінки. Високий рівень схильності до віктимної поведінки проявляється у значній кількості (понад третини) осіб юнацького віку, а середній – приблизно у половини досліджуваних юнаків і юнок. Лише кожний шостий із досліджуваних осіб юнацького віку характеризується низьким рівнем схильності до віктимної поведінки. Особливо вираженими є схильність до саморуйнівної та некритичної поведінки.

Охарактеризовано особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від: 1) статі (юнаки більш схильні

до агресивної, саморуйнівної, гіперсоціальної віктимної поведінки та до реалізованої віктимності, а юнки – до залежної та безпорадної); 2) місця народження (особи юнацького віку, які народжені в місті, більш схильні до агресивної віктимної поведінки, у селі – до гіперсоціальної); 3) складу, порядку народження і статі дітей у сім'ї (особи юнацького віку, які народжені у неповній сім'ї, більш схильні до агресивної, саморуйнівної та некритичної поведінки, особливо юнаки; особи, які були народжені першими, менш схильні до реалізованої віктимності; натомість, більш схильні – ті, хто мають різну стать із сиблінгами); 4) освіти батьків (особи юнацького віку, в яких батьки мають вищу освіти, більш схильні до залежної та безпорадної віктимної поведінки); 5) майбутньої професійної діяльності досліджуваних юнаків (найвищі показники схильності до різних видів віктимної поведінки виявлені у майбутніх психологів, а найменші – у майбутніх юристів).

Визначено психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки. Виявлено, що емоційний інтелект пов'язаний не з схильністю до віктимної поведінки загалом, а лише з окремими її різновидами, зокрема, зі схильністю до агресивної поведінки, саморуйнівної, гіперсоціальної, залежної й безпорадної поведінки та некритичної поведінки тощо.

При цьому низьким рівнем емоційного інтелекту характеризуються особи, схильні до: 1) агресивної поведінки (особливо за шкалою «управління своїми емоціями»); 2) гіперсоціальної поведінки (особливо за шкалами «емоційної обізнаності» і «емпатії»); 3) залежної і безпорадної поведінки (особливо за шкалами, «управління своїми емоціями», «самотивації» та «здатності до розпізнавання емоцій інших людей»). Натомість у схильних до саморуйнівної та некритичної поведінки виявлено високі показники емоційного інтелекту, особливо за шкалами «емоційна обізнаність» та «здатність до розпізнавання емоцій інших людей». Щодо реалізованої віктимної поведінки, йдеться про низький рівень емоційного інтелекту водночас із доволі високим рівнем розвитку емпатії осіб юнацького віку.

Низькі показники емоційного інтелекту у переважній кількості осіб юнацького віку з віктимною поведінкою зумовили пошук шляхів його розвитку. Теоретичним обґрунтуванням програми розвитку емоційного інтелекту виступили положення про

новоутворення юнацького віку в емоційній сфері, пов'язані із зростанням її керованості та контрольованості, зменшенням вмісту афективних реакцій; можливість розвитку емоційного інтелекту за відносно стислий проміжок часу завдяки використанню активних групових психологічних методів навчання.

Ефективність авторської психологічної програми розвитку емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки, проявилась у розширенні їх уявлень про емоційний інтелект і його роль у власній життєдіяльності; виробленні умінь управління власними емоціями; розуміння емоцій інших людей, зниженню схильності до віктимної поведінки тощо.

Розроблено методичні рекомендації для практичних психологів щодо розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки, з урахуванням виявлених психологічних особливостей.

Список використаних джерел:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология. М. : Академия, 1999. 672 с.
2. Аверченко Л. К. Психология управления : курс лекцій. Новосибир. гос. акад. экономики и упр. Москва ; Новосибирск : Инфра-М, 1999. 149 с.
3. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева. – СПб. : БХВ-Петербург, 2012. – 288 с.
4. Андреева И. Н. Взаимосвязь социальной компетентности и эмоционального интеллекта у подростков. *Женщина. Образование. Демократия*: Материалы 5-й Международ. междисциплинарной науч.-практ. конф. – Минск. : 2002. С. 194–196.
5. Андреева И. Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и личностной тревожности в подростковом возрасте. *Психологическое здоровье в контексте развития личности*: Материалы республ. науч.-практ. конф. Брест. : 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vash-psiholog.info/voprospsih/214/17733-predposylki-razvitiya-emocionalnogo-intellekta.html> С. 12–13.
6. Андреева И. Н. Гендерные различия в структуре эмоционального интеллекта у студентов. *Женщина. Образование. Демократия*: Материалы 7-ой международной междисциплинарной научно-практической конф. Минск. : 2004. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://akademiki.biz/biblioteka-jivoi-informacii/vse-ob-emotsionalnom-intellekte/48-eq-gender> С. 282–285.

7. Андреева И. Н. Когнитивная психология: сб. статей под ред. А. П. Лобанова, Н. П. Радчиковой. Минск : БГПУ, 2006. С. 7–11.

8. Андреева И. Н. Когнитивные стратегии эмоциональной саморегуляции в педагогической деятельности. *Весці БДПУ*, № 4, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psu.by/images/stories/spf/personal/andreeva/kognitivnye-strategii-emocionalnoj-samoreguljacji.pdf>] С. 31–35.

9. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологи. Новополюк : ПГУ, 2011. 388 с.

10. Бандура А. Теория социального научения. СПб. : Евразия, 2000. 320 с.

11. Бандурка А. М. Юридическая психология: учеб. пособие. Харьков. : изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 596 с.

12. Бантишева О. О. Взаємозв'язок емоційного інтелекту зі схильністю осіб юнацького віку до віктимної поведінки. *Вісник ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка*, 2014. С. 25–30.

13. Бантишева О. О. Гендерно-вікові особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки. *Молодий вчений*. Херсон, 2016. – Ч 2. – № 1 (28). С. 132–136.

14. Бантишева О. О. Дослідження особливостей розвитку соціально-психологічних характеристик осіб юнацького віку. Зб. НАУ за результатами участі у IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми вищої професійної освіти». К. : НАУ, 2016. С. 11.

15. Бантишева О. О. Емоційний інтелект та інші чинники схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку. *Global scientific unity 2014*. – Prague (Czech Republic). : Publishing Center of The International Scientific Association “Science&Genesis”, Copenhagen, 2014. P. 63–71.

16. Бантишева О. О. Емоційний інтелект та чинники що впливають на рівень його розвитку. Перспективні напрямки світової науки: збірник статей учасників Двадцять восьмої міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя». Т. 1. Науки гуманітарного циклу. ПГА. Запоріжжя, 2014. С. 12–15.

17. Бантишева О. О. Особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від майбутньої професії. *Науковий*

вісник Херсонського державного університету, серія «Психологічні науки». Херсон, 2016. № 11. С. 7–12.

18. Бантишева О. О. Психологічний зміст і чинники схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. К. 2014. Т. 11, Вип. 11. Ч. 1 С. 69–80.

19. Бантишева О. О. Психологічні прояви емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки. Матер. VIII Міжнарод. наук.-практ. конф. «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми», 2013 р. К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2013. С. 26.

20. Белкина В. Н. Психология раннего и дошкольного детства: учеб. пособие. Ростов-на-Дону. : Феникс, 2015. 270 с.

21. Бондарчук Е. И. Социально-психологические особенности профилактики проявлений виктимности у интеллектуально одаренных подростков. *Актуальные проблемы психологии, бизнеса и социальной сферы общества : теория и практика*. Рига : Балтийский институт психологии и менеджмента, 2012. – Т. 8, Ч. 1. С. 14–20.

22. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки. К. : Наук. світ, 2010. 300 с.

23. Бук Г. Преимущества EQ: Эмоциональная культура и ваш успех. Ливерпуль. : изд-во Stoddart Publishing Co. Limited, 2000. 155 с.

24. Бурменская Г. В. Возрастная и педагогическая психология. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. 272 с.

25. Вайсбах Х. Эмоциональный интеллект. М. : Лик Пресс, 1998. 160 с.

26. Вайпан О. В. Розвиток емоційного інтелекту учнів початкової школи. *Національне публіцистично-педагогічне видання*. Київ: Плеяди, 2015, № 5. С. 23–25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/doc/files/news/462/46238/Robota.doc>

27. Ветрова И. И. Эмоциональный интеллект в подростковом и раннем юношеском возрасте. Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Часть 2 / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. С. 271–274.

28. Владимирова И. М., Овчинников Б. В., Павлов К. В. Типы темперамента в практической психологии. СПб. : Речь, 2003. 281 с.

29. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: Монографія. Київ. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 308 с.
30. Гарднер Г. Структура Разума. Теория множественного интеллекта. М. : Вильямс, 2007. 512 с.
31. Герхардт С. Как любовь формирует мозг ребенка. – М. : Этерна, 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iknigi.net/avtor-syu-gerhardt/81280-kak-lyubov-formiruet-mozg-rebenka-syu-gerhardt.html>
32. Гордеева Т. О. Психология мотивации достижения : учеб. пособ. для вузов. М. : Академия, 2006. 336 с.
33. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. М. : ВКТ, 2009. 478 с.
34. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект на работе. М. : ВКТ, 2010. 476 с.
35. Джери Д. Большой толковый социологический словарь. М. : Вече, АСТ, 1999. (Т.1 – 544 с., Т.2 – 528 с.).
36. Дружинина В. Н. Современная психология: Справочное руководство. М. : Инфра-М, 1999. 688 с.
37. Еникеев М. И. Общая и социальная психология. М. : Норма, Инфра-М, 1999. 624 с.
38. Еникеев М. И. Юридическая психология. М. : Норма, 2003. 256 с.
39. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии. 2-е изд. Oim.ru: научный Интернет-журнал, 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/978>
40. Зинченко В. П., Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь. 2-е изд. М. : Педагогика-Пресс, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/
41. Изард К. Психология эмоций. СПб. : Питер, 2000. 464 с.
42. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. СПб. : Питер, 2003. 544 с.
43. Каган В. Е. Тоталитарное сознание и ребенок: семейное воспитание. *Вопросы психологии*. 1992. № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/>
44. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. М. : Эксмо, 2005. 832 с.
45. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учеб. пособ. для вузов. М. : ТЦ Сфера, при участии Юрайт-М, 2001. 160 с.

46. Коврига Н. В. Стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту: дис. канд. психол. Наук : 19.00.01. Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України. К., 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>

47. Колісник Л. О. Особливості прояву емоційного інтелекту у старшому юнацькому віці. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. Вип. 121 Т. 1. Чернігівський національний педагогічний університет ім.Т.Г. Шевченка; гол. ред. Носко М. О. Чернігів : ЧНПУ, 2014. № 121. С. 169–174

48. Колісник Л. О. Проблема діагностики емоційного інтелекту. *Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієврі*. Вип. 26. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. С. 278–295.

49. Кон И. С. Психология ранней юности. М. : Просвещение, 1989. 255 с.

50. Кравченко А. С. Нарцисс и его отражения. *Консультативная психология и психотерапия*. 2001. № 2. С. 96–113.

51. Кутеева В. П., Рабаданова Р. С., Юлина Г. Н. Эмоциональный интеллект как основа успешности в профессиональной деятельности. *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2012. № 3 (6). С. 59–65.

52. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция. М. : Академия, 2001. 286 с.

53. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. Психология индивидуальных различий. Хрестоматия. М. : ЧеРо, 2000. 776 с.

54. Либин А. В. Дифференциальная психология: На пересечении европейских, российских и американских традиций. М. : Смысл; Per Se, 2000. 532 с.

55. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении. СПб. : Питер, 2009. 410 с.

56. Лисовский В. Т. Социология молодежи: учеб. пособие. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996. 361 с.

57. Люсин Д. В., Ушакова Д. В. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. М. : Ин-т психологии РАН, 2004. 176 с.

58. Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы. М. : Эксмо, 2010. 864 с.

59. Манянина Т. В. Эмоциональный интеллект в организации информационно-психологической безопасности личности. Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Ч. 2 / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. С. 515–518.

60. Мединська Ю. Я. Проблема віктимності у контексті емоційного інтелекту особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2013. № 3. С.191–201.

61. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. М. : Мир, 1996. 355 с.

62. Московичи С. Век толпы (исторический трактат по психологии масс). СПб., Академический проект, 2011. 396 с.

63. Мухина В. С. Детская психология: учеб. пособие, под ред. Венгера Л. А. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Просвещение, 1985. 274 с.

64. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95–109.

65. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. М. : КСП+, 2003. 272 с.

66. Покровский В. И. Энциклопедический словарь медицинских терминов. М. : Медицина, 2005. 1591 с.

67. Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления. Горький. ВШ МВД СССР. 1979. 284 с.

68. Пономарева Г. А. Влияние эмоций на гармоничное развитие ребенка. Психическая депривация. 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mysunny.ru/emocionalnaya_deprivaciya

69. Радзиховский Л. А. Изучение психологических особенностей неформальных молодежных объединений. *Вопросы психологии*. 1988. №4. С. 182–184.

70. Репецкая А. Л. Виктимологическая характеристика региональной преступности и ее предупреждение. М. : Academia (Академпресс), 2009. 304 с.

71. Родионова А. С. Исследование особенностей эмоционального интеллекта лиц, имеющих интернет-аддикци. *Журнал Перспективы науки и образования*. 2013. № 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2013/12/29859>

72. Синица И. Е. Педагогический такт и мастерство учителя. М. : Педагогика, 1983. 248 с.

73. Смульсон М. Л. Інтелектуальний розвиток як мета дистанційного навчання. *Технології розвитку інтелекту*, 2011. № 1(2). С. 1–15.

74. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту: монографія. К., 2001. 276 с.

75. Співак Л. М. Діагностика і корекція «Я-концепції» молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень : навч. посібн. 2-е вид. К. : Каравела, 2011. 224 с.

76. Співак Л. М. Психологічні передумови становлення самосвідомості особистості в юності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія* : зб. наук. праць. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2012. Вип. 627. С. 141–149.

77. Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия. М. : Эксмо, 2005. 672 с.

78. Ткачишина О. Р. Проблема соціально-психологічної адаптації студентів – майбутніх фахівців з комп'ютерних технологій. *Педагогічні науки*: зб. наук. праць. Херсон, 2006. Вип. 41. С. 387–391.

79. Фишер Р. Эмоциональный интеллект в переговорах. М. : Манн, Иванов и Фербер, 2015. 336 с.

80. Фрейджер Р. Теории личности и личностный рост. М. : Мир, 2004. 2095 с.

81. Фролов Ю. И. Психология подростка: хрестоматія. М. : Российское педагогическое агентство, 1997. 526 с.

82. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. М. : Академический Проект, 2009. 208 с.

83. Четверик-Бурчак А. Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості. 19.00.01 – загальна психологія, історія психології Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара; Дніпропетровськ 2015. 187 с.

84. Шиллер. Г. Манипуляторы сознанием. М. : Мысль, 1980. 326 с.

85. Юнг К. Г. Психологические типы. СПб. : Азбука, 2001. 720 с.

86. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития. *Вопросы психологии*. 1997. № 4. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1997/974/974020.htm>

87. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – [Sixth ed.] Oxford : OUP. 2000. 1539 p.

88. Hughes M. Handbook for developing emotional and social intelligence. Best practices, case studies, and strategies. San Francisco, 2009. 419 p.

89. Kramer D., Kupshik G. Effect of rational and irrational statements on intensity and «inappropriations» of emotional distress and irrational beliefs in psychotherapy patients. *Brit. J. Clin. Psychol.* 1993. V. 32. № 3. P. 41.

90. Mayer J. D. Emotional intelligence information. 2005. [Electronic resource]. - Mode of access: http://www.unh.edu/emotional_intelligence/